

**XIX ASRNING BIRINCHI CHORAGIDA BUXORO VA ROSSIYA
MUNOSABATLARIGA DOIR NASHR ETILGAN TARIXIY MANBALAR**

Sattorov Firdavs Ulug'bek o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tarix fakulteti talabasi

Tel: +998919058632

e-pochta sattorovfirdavs1601@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Yevropa va rus sayyoh va elchilarining O'rta Osiyoga qilgan sayohati va bu o'lka haqida yozgan asarlari haqida va rus elchilarining O'rta Osiyo xonliklari bilan qilgan diplomatik aloqalari haqida bayon qiladi.

Kalit so'zlar: Rossiya, G.Meyndorf, A.F.Negri, Parij, F.Beneveni, Xiva, Hindiston, Xitoy, Tomsk, Buxoro, A Berns, Abdulsamad, N.Xanikov.

Аннотация: В статье описываются путешествия европейских и русских туристов и послов в Среднюю Азию и их сочинения об этой стране, а также дипломатические отношения русских послов со среднеазиатскими ханствами.

Ключевые слова: Россия, Г. Мейндорф, А. Ф. Негри, Париж, Ф. Беневени, Хива, Индия, Китай, Томск, Бухара, А. Бернс, Абдулсамад, Н. Хаников.

Annotation: The article describes the travels of European and Russian tourists and ambassadors to Central Asia and their writings about this country, as well as the diplomatic relations of Russian ambassadors with Central Asian khanates.

Keywords: Russia, G. Meindorf, A.F. Negri, Paris, F. Beneveni, Khiva, India, China, Tomsk, Bukhara, A Burns, Abdulsamad, N. Khanikov.

XIX asrning birinchi choragida Buxoro va Rossiya munosabatlariga doir nashr etilgan tarixiy manbalar. XIX asrning birinchi choragida Buxoro va Rossiya munosabatlariga doir nashr etilgan manbalarni o'rganishda, bu ikki davlat aloqalari

ishtirokchilarining asarlari asosiy o'rinni tutib, ular ichida 1820 yilda A.F. Negri boshchiligida Rossiyadan Buxoroga yuborilgan diplomatik missiya tarkibida qatnashgan G. Meyndorf, E. Eversman va Budrin asarlari ayniqsa xarakterlidir²⁴. Bu asarlarda XIX asrning birinchi choragida Buxoro va Rossiya o'rtasida olib borilgan savdo va diplomatik aloqalarning umumiy holatini; o'zaro savdoda chiqariladigan va olib kelinadigan mollarning turi, hajmi, narxlari va savdo oborotida ularning tutgan o'rni hamda diplomatik missiyasi va elchiliklarning yuborilish sabablari, ularning oldiga qo'yilgan asosiy vazifalari va keltirilgan natijalarini aniqlab beruvchi juda qimmatbaho ma'lumotlar keltirilgan. Meyndorfning «Orenburgdan Buxoroga sayyohat» nomli asari Fransuz tilida turkolog Amediy Jobert taxriri ostida 1826 yili Parijda nashr etilib, shu yilning o'zidayoq nemis tilidagi tarjimai K. Xerm va V. Sheyder tahriri bilan chiqilgan²⁵. Kitob uch qismdan iborat bo'lib, kitobning eng ajoyib va qimmatli qismi uchinchi qismi bo'lib, unda Buxoro xonligining geografik o'rni, ijtimoiy-iqtisodiy va davlat tuzilishi sistematik ravishda bayon qilingan. Asarning bu qismida Buxoro xonligining iqtisodi, etnografiyasiga, tarixiga hamda tashqi davlatlar jumladan Rossiya bilan olib borgan savdo va diplomatik aloqalariga bag'ishlangan maxsus qimmatli bo'lim bo'lib, ularda Buxoroning aholisi, mashg'ulotlari, qishloq xo'jalik sug'orish sistemasi, hunarmandlarning, ayniqsa xotin-qizlarning ahvoliga oid juda ko'p qimmatbaho ma'lumotlar keltiriladi.

G. Meyndorfning asari, asosan avtorning shaxsiy mulohazasi, kishilardan eshitgan va so'rab bilgan ma'lumotlari asosida yozilib, kitobda keltirilgan ko'pdan-kop izohlar va dalillar G. Meyndorfning O'rta Osiyo mahalliy tarixiy asarlaridan hamda O'rta Osiyoga o'zidan avval kelgan Yevropalik sayyohatchilarning yozib qoldirgan xotiralaridan keng foydalanganligini ko'rsatadi. Buxoro va Rossiya munosabatlari tarixini bayon qilishda avtor A. Jenkinson (1558 y.), Bekovich Cherkasskiy (1714-1718 yy.), F. Beneveni (1720-1725 y.) elchilari to'g'risida yozilgan adabiyotlar hamda O'rta Osiyo

²⁴ Saidboboyev Z. Tarixiy geografiya. Toshkent, 2010 y. B – 60-61.

²⁵ Ergashev B, Manbashunoslik va Tarixshunoslik, Samarqand, 2021. B – 137-138.

geografiyasiga oid ma'lumotlarni o'z ichiga oladi²⁶. Meyndorf bu asarni yozishdan oldin 1819 yilda Xiva Xonligiga yuborilgan rus elchilari N. Muravyov, R. Danibek, E. Eversman asarlaridan hatto Ulug'bek, Abulg'ozi asarlaridan foydalanilgan. G. Meyndorf o'z asarlarida Buxoro va Rossiya munosabatlari ustida to'xtalib, ularning tarixiga oid juda kizik materiallar keltiradi. Ular orasida qadimgi Sharqiy Yevropadan sharq mamlakatlari: Hindiston, Xitoyga o'tgan tranzit savdo yo'li Buxoro orqali o'tib, bu savdo Buxoroning vositachilik rolini ko'rsatuvchi ma'lumotlar bor. Avtor Buxoroning sharqiy yevropa davlatlari bilan bo'lgan savdo aloqalari eramizgacha bo'lgan III asrlardan boshlab, somoniylar davriga kelib (X) ayniqsa rivojlanganligi.

Chingizxon davrida buzilib Temur tomonidan yana qayta tiklanganligi to'g'risida yozadi. Asarda o'rta asrlarda Buxoro va Rossiya munosabatlarining Sibir va Astraxan orqali olib borilishi va rus podsholari Temuriylar bilan savdo munosabatlari olib borganliklari to'g'risida juda ko'p qiziqarli materiallar berilgan. Avtorning yozishicha, Buxoro savdogarlari XVIII asrgacha Tara, Tomsk va Tobol shaharlariga borib, o'z gazlamalarini Sibir mo'ynalariga va temirga ayirbosh qilardilar. Meyndorf o'z asarida XIX asrning boshida Buxoro savdogarlari uchun Rossiyada yaratib berilgan yengilliklar va yarmarkalarda buxoroliklarning olib borgan savdo operatsiyalari to'g'risida ko'pdan-ko'p ajoyib ma'lumotlar keltiradi. Uning yozishicha: Buxoro savdogarlari Rossiyaning O'rta Osiyo bilan chegaradosh shaharlarida 1807 yildan boshlab esa Nijgorod, Ibriy yarmarkalarda savdo qilish imtiyoziga ega edilar. Meyndorfning fikricha: Buxoro savdogarlari uchun Rossiyanin gichki bozorlarida ochiq savdo qilishiga ruxsat etilishi birinchidan chegara shaharlaridagi chakana savdoning bir muncha qiskarib ketishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchidan buxoroliklarni rus mollarining haqiqiy bahosi bilan tanishtirib, rus savdogarlarining buxoroliklar bilan bo'lgan savdodan oladigan foydalaridan anchagina mahrum etgan edi.

²⁶ Saidboboyev Z. Tarixiy geografiya. Toshkent, 2010 y. B – 63.

Asarda keltirilgan faktik ma'lumotlar Buxorodan Rossiyaga chiqariladigan mollarning asosini paxta, yigirilgan ip, mahalliy iplar, bo'z, kashimir shoi ro'mollari, quruq mevalar, qorako'l va madaniy mollar tashkil etishini ko'rsatib berdi. Masalan: Bu ro'yxat bo'yicha 1819 yilda Buxorodan Orenburg orqali Rossiyaga 16 ming 813 pud paxta, 18 ming 928 pud yigirilgan ip, 20 ming 410 to'p ip-gazlama, ya'ni bo'z, 151 ming 600 to'p, har to'pi 24 metrdan rangli gazlama va boshqalar chiqarilgan edi²⁷. Meyndorf Buxoro bilan Rossiya savdo munosabatlariga baho berib, bu savdoning XIX asrning birinchi choragida juda ham rivojlanganligi va uzoq vaqt mana shu davom etishi mumkinligi to'g'risida yozadi. Avtorning fikricha bu ikki davlatning savdo aloqalari bir tomonidan Rossiyaning janubiy rayonlarida paxtachilik va ipakchilik rivolanmaguncha, ikkinchidan Buxoro xonligida sanoat, ayniqsa misni ishlab chiqarish va to'qimachilik rivojlanmaguncha mana shunday rivojlana borardi. Haqiqatdan ham G. Meyndorfning Buxoro-Rossiya munosabatlari to'g'risida bergan mana shu fikri juda ham to'g'ri bo'lib, sanoat rivojlanib, paxta va ipak singari xom ashyoga muhtoj bo'lgan Rossiya ham o'zida metal va sanoat mollari ishlab chiqarishga ega bo'lmagan va ularga muhtoj bo'lgan Buxoro xonligi ham bu savdodan manfaatdor ekanligidan dalolat beradi. XIX asrning 30-40 yillarida buxoro xonligi bilan Rossiya o'rtasidagi munosabatlar, ayniqsa diplomatik aloqalarning ayrim holatlari ustida to'xtalar ekanmiz, xuddi shu vaqtlarda O'rta osiyo bozorlariga ingdiz sanoat mollarining kirib kelishi va bu yerda ingliz raqobatchilarining olib borgan qo'poruvchilik ishlari kabi misollarning umumiy holatini aniqlab olishiga to'g'ri keladi.

Ingliz mollarining O'rta Osiyo bozorlariga kirib kelishi bilan Rossiyada paydo bo'lgan bezovtalik Ost-Indiya kompaniyasining leytenant A. Bernsning 1821-1833 yillarda Buxoroga qilgan «sayyohatidan» keyin kuchayadi²⁸. Chunki, A. Bernsning oldiga qo'yilgan vazifalaridan biri Hind daryosi bo'ylab O'rta osiyoga Hindistondan yangi savdo yo'lini ochish va bu daryo orqali mollar olib

²⁷ Ergashev B, Manbashunoslik va Tarixshunoslik, Samarqand, 2021. B – 139.

²⁸ Ergashev B, Manbashunoslik va Tarixshunoslik, Samarqand, 2021. B – 139-140

borish uchun Hind hokimi bilan shartnoma tuzishdan iborat edi. Shubxasiz, inglizlarning O'rta Osiyoga kirib kelishi uchun bu yangi yo'ning barpo etilishi xonlikdagi rus savdo munosabatlariga bevosita xavf tug'dirardi. Shunday qilib, XIX asrning 30-yillaridan boshlab, O'rta Osiyoga ingliz-rus savdo raqobati vujudga keldi. Berns o'zini arman savdogari deb tanitdi. Qo'lida hind va afg'on savdogarlarining tavsiyanomalari bo'lgan Berns Qushbegi bilan aloqa bog'lay oldi. U Qushbegi bilan olib borgan suhbatlarida Angliya bilan Buxoro o'rtasidagi savdo rivojlanishi masasalarini muhokama qildi. Berns ta'kidlashicha, qushbegi uning yana elchi bo'lib kelishi mumkinligicha ijobiy qaragan va harbiy kuch to'g'risida so'roqlab bilib olgan. Berns qaytayotganida joyning topografiyasini, uning tabiiy sharoiti, oziq-ovqat hamda yem-xashak zaxiralari, daryo kechuvlari va hokazolarni o'rganib oldi.

Buxoroda u O'rta Osiyo savdosi to'g'risida, savdo yo'llari va markazlari, chiqariladigan va olib kelinadigan asosiy mollar, ayniqsa uni O'rta Osiyoga Rossiyadan keltiriladigan sanoat mollari qiziqtirar edi. Hatto Buxoro bozorlariga olib kelingan rus sayyohlari mollarining ro'yxatini ham olgan edi. Keyin A. Berns Turkmaniston va Eron orqali Hindistonga qaytib kelib, general gubernator Uilyam Bentinkaga o'z safari to'g'risida batafsil hisobotini taqdim etdi. Shunday qilib, A. Berns Buxoroda, umuman O'rta Osiyoda juda chuqur razvedka olib bordi va inglizlarning O'rta Osiyoning eng ichkari rayonlariga bosib kirish va O'rta Osiyo xalqlarini qul qilish rejalarini amalga oshirish uchun juda kerakli ma'lumotlar bilan Britaniya hukumatini voqif etadi. «Tarixi Turkiston» asarining avtori Mulla Olim Majdum xojaning bergan ma'lumotlariga qaraganda, 1834 yilda Eron orqali Buxoroga Abdulsamad tabriziy nomli bir kishi yuboriladi. Abdulsamad birinchi marta Eronda ingliz agenturasi tomonidan yollanib, Hindistonda maxsus harbiy va siyosiy josuslik maktabini o'qib bitirgan va Afg'oniston orqali Buxoroga yuborilgan edi. Bu ingliz razvedkachisining faoliyatini ingliz agressorlari O'rta Osiyoda olib borilgan qo'poruvchilik ishlarining qanchalik chuqur va o'tkir ekanligini ko'rsatadi. Abdusamad Buxoroga kelgach, ingliz agenturasi tomonidan topshirilgan vazifalarni bajarishga kirishdi. Tez orada u Buxoro amiri Nasrulloning

ishonchini qozonib, Buxoroda Yevropa tartibida muntazam qo'shin tuzishga erishdi. U muntazam qo'shin uchun hatto ikki yuzga yaqin Eron asirlarini ham sotib olgan edi. Abdusamad ingliz namunasidagi to'plar qo'yish uchun maxsus korxonalar tashkil qiladi. Bu korxonalarda to'plardan tashqari har xil qurollar va harbiy aravalar tayyorlattiradi. U shaxsan o'zi qo'mondonlik qilish uchun otliq askar va to'pchilar otryadini uyushtiradi.

Abdullasamad asta-sekin amir Nasrullo oldida shunchalik obro'yga ega bo'ladiki, hatto 1842 yilda Buxoroda bo'lgan N. Xanikov, birdan-bir u xonlikda ta'sirga ega bo'lgan kishi deb yozgan edi. Shu vaqtlarda amir unga noiblik vazifasini beradi. U Buxoro xonligini butun harbiy qo'shini ustidan qo'mondonlikni o'z qo'liga olib, Buxoro amirining yurishlarida ishtirok eta boshlaydi. Uning to'plari va yangi tartibdagi otryadlari vositasi bilan Xo'jand, O'ratepa shaharlari, Shom va mahram qal'alari bosib olinadi. Ammo, oradan ko'p vaqt o'tmasdan Buxoroda Abdusamadning haqiqiy basharasi ochilib qoladi. Chunki u bu vaqtlarda Buxoroga kelgan ingliz agentlari bilan yaqin aloqada bo'lib, ingliz agenturasi foydasiga ish olib bormoqda edi. U keyin Buxoro amiri tomonidan zindonga tashlanadi va keyinchalik osib o'ldiriladi. 1841 yilda Rossiyadan Buxoroga yuborilgan diplomatik missiyaning bergan ilmiy natijalaridan biri N. Xanikovning «Opisanie Buxarskogo xanstva» nomli asari bo'lib, u XIX asrning ikkinchi choragi davomida bu ikki davlatning o'zaro munosabatlarining ayrim tomonlarini o'rganishda bizni qimmatbaxo, ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'min etadi. N. Xanikov asari 1843 yilda Peterburgda nashr etilib, asosan avtorning Buxoroda olib borgan shaxsiy kuzatilishlari va kishilardan eshitgan ma'lumotlari asosida yozilgan. Bundan tashkari, avtor o'zidan avval Buxoro xonligida bo'lgan sayyohatchilarning Buxoro to'g'risida yozib qoldirgan xotiranomalaridan ham foydalangan. Asar 8 bobdan iborat bo'lib, uning oxirida Buxoro xonligining xaritasi, Buxoro va Samarqand shaharlarining plani berilgan. Adabiyotlarda ko'rsatilishiga qaramasdan, bu xarita va rejalar rus diplomatik missiyasining tarkibida qatnashgan poliograf Yakovlev tomonidan to'plangan materiallari asosida tuzilgan edi. Xanikovning asari Buxoro

xonligini hamma tomonlariga tasvir etuvchi asar bo'lib, u XIX asrning 30-40 yillariga oid Buxoro xonligining tarixi, shuningdek ayni zamonda Buxoro va Rossiya munosabatlarini o'rganishda birinchi darajali manbadir.

Agarda avtor Rossiya va Buxoro savdosida qatnaydigan karvonsaroylarning Buxorodan chiqishi va Rossiyadan qaytishi vaqlarini, savdo qilish punktlarini birma-bir qayd qilib o'tadi. Shu bilan birga, asarda Buxorodan Rossiyaga va aksincha Rossiyadan Buxoroga chiqariladigan asosiy mahsulotlar haqida ma'lumotlar keltiriladi. Bulardan tashqari, N. Xanikov asarida Rossiya va Buxoro o'rtasidagi savdoning umumiy hajmi to'g'risida ham ma'lumotlar keltiriladi. Uning bergan ma'lumotlariga ko'ra Buxorodan Rossiyaga o'rtacha hisob bilan yiliga 5-6 mingga yaqin tuyada olib borilib, har bir tuyaga 18-20 pud yuk ortilar edi. Uning bergan ma'lumotlari bo'yicha, Buxorodan o'rtacha hisob bilan yiliga 3,5 yoki 4 mln. so'mlik mol olib borilgan. Avtor Buxoroda sotiladigan mollarning narxini keltirar ekan, rus chitlari bilan ingliz chitlarining ham bahosini beradi. Rus chitining 47-48 arshinli ikki oltinga sotilsa, ingliz chitining 35-36 arshinli tup 2.25 va 3 oltingacha sotilar edi. N. Xanikovning asari asosan Buxoro xonligining tarixini o'rganishda birinchi darajali manba bo'lib, unda mamlakatning geografik o'rni, territoriyasi, geografiyasi, toglari, daryosi, iqlimi, xalqlari va ularning mashg'uloti, mamlakatning siyosati, ma'muriy bulinishi va ma'rifati sistematik ravishda juda mufassal qilib tasvir etilgan²⁹.

Haqiqatdan ham N. Xanikovning kitobi o'z vaqtida Buxoro xonligi to'g'risida juda boy va yangi ma'lumotlar asosida rus tilida yozilgan asar bo'lib, to hozirgi vaqtlargacha XIX asrning birinchi yarmida Buxoro xonligi va uning iqtisodini o'rganuvchi tarixchilar uchun birinchi darajali qo'llanma sifatida xizmat qilib keladi. N. Xanikov o'sha vaqtlarda birinchi bo'lib Buxoro xonligida yerga bo'lgan xususiy mulkchilik to'g'risida ma'lumot berib, yer egaligi turlarini tasvir etadi. Asarda Buxoro xonligida bo'lgan mansablar, unvonlar to'g'risida ham ko'p ma'lumotlar keltirilgan. Bulardan tashqari, muallif Buxoro xonligining davlat

---

²⁹ Ergashev B, Manbashunoslik va Tarixshunoslik, Samarqand, 2021. B – 142.

tuzilishini juda yaxshi tasvir etadi. Shunday qilib, N. Xanikovning asari XIX asrning ikkinchi choragidga Buxoro xonligining tarixi, iqtisodi, siyosiy tuzilishi, shuningdek geografik o'rni, aholisini o'rganishda birinchi darajali manbalardandir. XIX asrning 30-40 yillarida ingliz burjuaziyasi mamlakatning ichki va tashqi siyosatiga muhim rolga ega bo'ldi, yangi mustamlaka bozorlarini va xomashyo manbalarini qo'lga kiritishga, hamda zaif, orqada qolgan mamlakatlarini bosib olishga, u yerdagi xalqlarni qul qilib ularning bu yelariga mustamlakachilari XIX asrning birinchi va ikkinchi choraklarida Hindistondagi hali bosib olinmagan mustaqil davlatlarni bosib olish bilan boshqa qo'shni davlatlarga o'z ta'sirini o'tkazishga katta e'tibor berdilar³⁰. Shuningdek harbiy, siyosiy qo'poruvchilik maqsadlari bilan O'rta Osiyoga o'z elchi missiyalarini yuborib, qo'shni davlatlarning ichki va tashqi ishlariga aralashadilar. Inglizlar Afgonistonni bosib olishga e'tibor berdilar. Ular O'rta Osiyoga o'z agressiv niyatlarini amalga oshirish uchun Afgonistonni qulay plasdarm deb hisobladilar. O'rta Osiyo bilan ming yillardan beri bevosita qo'shni aloqasida bo'lgan Rossiyaning yaqinlashish xarakterlari to'jovuzlar Angliyaning gazabini keltirdi. Ingliz mustamlakachilari Afgoniston, Buxoro, Xiva va Qo'qonga Britaniyaning bo'lajak koloniyasi va shuningdek Rossiyaga hujum qilishda qulay plasdarm deb qaradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi: (Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar) //Mas'ul muharrir: B.Ahmedov. -T.: —Sharq, 2000, - 368 bet. Mustaqil O'zbekiston tarixining dastlabki sahifalari: (Davriy to'plam) № 3 // Mas'ul muharrir: D.Alimova; - T.: —Sharq, 2000, - 224 bet.
2. Belyaev Ye. Istoriko-sotsiologicheskaya teoriya Ibn Xalduna. //M.; Istorikmarksist. 1940, № 4, № 5. -78-84 str.

---

³⁰ Ergashev B, Manbashunoslik va Tarixshunoslik, Samarqand, 2021. B – 142-143.

3. Nazirov B.S, Sattorov F, Panjiyev J. “O`zbekistonda madaniy turizmni rivojlantirishning mintaqaviy xususiyatlari (Surxondaryo viloyati misolida)” Toshkent, 2023 y.
4. Kamoliddin Sh, Markaziy Osiyo tarixi zamonaviy tarixshunosligidagi yondashuvlar, Toshkent, 2019. 23-31 b.
5. Nazirov, B. S. (2021). The first horse clubs in surkhan oasis. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(2), 1228-1231.
6. Ergashev B, Manbashunoslik va Tarixshunoslik, Samarqand, 2021. 125-143 b.
7. Sattorov F, “Mirzo Ulug’bek tarjimai holi va Ulug’bek qabrining ochilishi va uning tavsifi masalalari”, *Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture*, 2022.
8. Sattorov F, “Anushteginiylar sulolasi davrida Xorazmda davlatchilik jarayonlarining yuksak bosqichlarga ko’tarilishi”, *Science and education scientific* 2022.
9. Nazirov, B. (2020). Ўзбекистонда жисмоний маданият ва спортнинг ривожланиш тарихи. *СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР*.
10. Saidboboyev Z. Tarixiy geografiya. Toshkent, 2010 y. 59-64 b.
11. O’zbekistonning yangi tarixi. -T.: —Sharq, 2000, tom 1; - 464 bet; tom 2; - 688 bet; tom 3; - 560 bet.
12. Ziyoev H. Tarixning ochilmagan sahifalari. – T.; —Mehnat, 2003, - 232 bet.